

AZ ANYAORSZÁG ÉS A KÜLSŐ RÉGIÓK, A HATÁRTALANÍTÁS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. AZ ELKÜLÖNÍTÉS ÉS A HATÁRTALANÍTÁS

Az 1920-ban és 1945-ben létrehozott európai államhatárok eredményeként a Magyarországgal határos utódállamokba került őshonos és többnyire összefüggő tömbökben élő magyar etnikum történetileg, nyelvi, néprajzi és kulturális szempontból szervesen régiókra lett szétszabva.¹ Ezáltal a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózata is darabokra lett szétszakítva. Az utódállamok az egyes így kialakult magyar régiókat a lehető legteljesebb mértékben izolálták a magyar anyaországtól és a többi térségtől. 1990 után ez a helyzet megváltozott. Az államhatárok jobban átjárhatóvá váltak, majd a csaknem teljes térség csatlakozása az Európai Unióhoz és a schengeni egyezményhez a határokat jogi értelemben a személyek számára szabadon átjárhatóvá tette. A határok „légiesítése” azonban nem eredményezheti önműködően a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatának, napi működésének, egyáltalán a magyar kultúra teljességének a helyreállítását. A határok átjárhatók, de érvényesek, a törvények az állampolgárokra vonatkoznak, és nem nyelvközösségi tagokra. Ezért az új életre keltésért tenni kell, ez a határtalanítás folyamata. A határtalanítás² (detrianonizáció) az 1920-ban meghúzott trianoni határok szellemi, nyelvi, lelki meghaladásának programja, amely az 1990 utáni politikai változások következtében vált lehetővé.

2. A KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER SZÉTTAGOLÁSA

Minden közösség saját kommunikációs hálózattal rendelkezik, ez autonómiájának, tehát önmaga körülhatárolásának és a környezetéhez viszonyításának, vagyis létezésének egyik legfőbb feltétele.³ A magyar állam határain kívülre került magyar nem-

¹ Vö. Romsics 2001, 2007; Kiss 1994, 1995; Cserniczkó 1998: 23–78; Göncz 1999: 33–48; Lansztyák 2000: 29–92; Szépfalusi et al. 2012: 43–87; Fancsaly et al. 2016: 25–52; a néprajzi térségekre vö. Kósa–Filep 1983.

² A határtalanítás (detrianonizáció) kifejezés Lansztyák István szóalkotása (személyes közlés). Lásd még Lansztyák 2006.

³ Vö. Luhmann 1998: 65kk.

zetrészek a határkijelölések nyomán leszakadtak a teljes magyar kommunikációs rendszerről, önálló kommunikációs hálózattá nem alakulhattak, vagy csak rendkívüli nehézségek közepette alakíthatták ki saját kommunikációs hálózatukat, az anyaországtól való elzártság tudatában.

1920 és 1990 között a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség államhatárokkal volt darabokra szabva. Az 1920-ban és 1945-ben kijelölt államhatárok – ismeretes módon – nem követnek sem etnikai, sem nyelvi, sem néprajzi vagy más regionális kulturális határokat. A Monarchia utódállamainak határai a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatát is feldarabolták, *a)* általánosan a teljes nyelvterületen, *b)* régiókon belül (például a palóc nyelvjárási területen vagy az Alföld keleti, tiszántúli nagy területein) és *c)* helyi közösségekben és településeken belül is, akár falut kettévágva. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a tíz hagyományos magyar nyelvjárási régió között egy sincs, amely csak a mai Magyarország területére terjedne ki.⁴ A feldarabolás egyúttal azzal járt, hogy az utódállami magyar nyelvközösségi részeket automatikusan az adott állam többségi államnyelvi kommunikációs hálózatának részeként kezelték, pontosabban autonómiájuk elismerése nélkül homogenizáló szándékkal a többségi, hierarchikus jellegű államnyelvi kommunikációs hálózatba beolvasztották, minden további mérlegelés nélkül. A beolvasztási kísérlet legfőbb jellemzője a többségi államnyelv azonnali és teljes bevezetése volt a teljes hivatalos és nyilvános kommunikációban, folyamatos szándékkal ennek a magánszférára kiterjesztésével is.⁵

A határkijelölés tehát önmagában is minden szinten rombolta a magyar nyelvközösség természetes, hagyományos kommunikációs hálózatát. Ehhez járultak az utódállamok különböző korszakbeli intézkedései, amelyek a mindennapi nyelvi tevékenység intézményeinek államhatárokon keresztül működését akadályozták. Az intézményi akadályozás módja volt

- a határok lezárása, átjárhatatlanná és akár megközelíthetlenné tétele, amelylyel a közvetlen érintkezések váltak lehetetlenné, és amelynek eredményeképpen egymással közvetlen közelségben élők (akár rokonok is) csak útlevéllel, hosszú kerülő utazással, esetenként csak többéves távlatban találkozhattak és beszélhettek;
- a kikényszerített migráció: „lakosságcsere” (a második világháború után), belső (államon belüli) elköltözésre kényszerítés;
- a média korlátozása: az anyaországi sajtó, elsőként a nyomtatott újságok és könyvek, továbbá a rádióadás, később a televízióadás lehetőség szerint minél teljesebb korlátozása (az adás zavarásával) vagy tiltása;

⁴ Ehhez lásd Kiss Jenő *A nyelvjárások* című fejezetét kötetünkben.

⁵ Vö. Romsics 2001, 2007; Kiss 1994, 1995; Cserniczkó 1998: 57–62; Göncz 1999: 49–60; Lansztyák 2000: 77–92; Szépfalusi et al. 2012: 72–87; Fancsaly et al. 2016: 125–141; a néprajzi térségekre vö. Kósa–Filep 1983.

- a regionális magyar nyelvváltozatok magyarországi magyartól való eltávolodásának a támogatása, például a hivatalos nyelvi kifejezések államnyelvből történő lefordításával és a magyarországi szaknyelvi megnevezésektől való tudatos elkülönítésével (így például a magyarországi *általános iskola* a szlovákból fordítva *alapiskola*);
- a regionális kisebbségi anyanyelvi sajtó, könyvkiadás és közösségi élet korlátozása saját államhatáron belülre és cenzúrázása;
- általában az anyanyelvhasználat, a nyelvi jogok korlátozása vagy tiltása.

A kommunikációs rendszer széttagolásának egyik következménye és egyúttal – látszólagosan paradox módon – fölerősítője a 20. századi s főképp az 1950 utáni nyelvújítás alapállása volt. Ez a központi, magyarországi nyelvújító szándék a standard magyar nyelvújítás (más megnevezéssel az irodalmi vagy köznyelv) lényegében egyedül helyes voltát hirdette, és megbélyegezte a nyelvújítási beszédet.⁶ Mivel a határon túli kisebb magyar beszélőközösségek, régiók természetes nyelvújítások a nyelvújítás volt, egyetlen anyanyelvi megszólalási lehetőségként, közvetlen kapaszkodóként és önazonosító hagyományos közegként, a nyelvújításiasság központi elítélése vagy lefokozása különösen komoly zavart keltett az önazonosság fenntartásában és kifejezésében, és a szükségesnél még inkább távolította a külső régiókat az anyaországi közösségtől.

3. A KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER SZÉTTAGOLÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI 1990 ELŐTT

A kommunikációs hálózat szétszakításának egyik legnyilvánvalóbb és legsúlyosabb következménye a régiókénti elszigetelődés lett. Nem volt meg a közösségképzés elemi feltétele: az autonómiát kialakító önalkotás és önreflexió műveleteinek folyamatos megvalósítása. Ugyanis az autonómiának éppen a kettős természete nem valósulhatott meg: a saját közösségi határok kijelölése és a más közösségekkel való kapcsolatok létrehozása saját kezdeményezésre, kölcsönös alapon. A többségi államhatalom és társadalom nem vagy csak korlátozottan ismerte el létező közösségek a kisebbségek közösségeit, ennek következtében a többség és a kisebbség közötti társadalmi, kulturális és nyelvi viszonyok sem alakulhattak ki a modernség körülményei között. Ehelyett a diktatúra elnyomó elve érvényesült, amely a kisebbséget létében stigmatizálta és diszkriminalizálta.

Az elzárt magyar kisebbségi csoportok és személyek nem kapcsolódhattak be a magyar kultúra és nyelv folyamatos önalkotó folyamataiba, jórészt kívül maradtak az újításokon, elveszítették kontaktusukat a mintaadó központokkal, tevékenység-

⁶Lásd Tolcsvai Nagy 1991.

gekkel. Az egyes határon túli magyar régiók csak nagy nehézségekkel tudtak önálló kulturális, nyelvi központokká alakulni, ha tudtak egyáltalán. Vagyis elzártságuk kényszerített autopoietikus folyamatokat, de ezek az önépítő folyamatok szükségképpen korlátozottak voltak az alkotó potenciál elégtelen volta és izoláltsága miatt. Ezért a kisebbségi régiók saját magyar kultúrájukon és nyelvükön belül is hátrányba kerültek, mert az új helyzetekre nem tudtak kellő felkészültséggel válaszolni. Az autentikus választ a többségi utódállami hatalom programszerűen akadályozta, mert a kisebbségi autonómia megvalósulását ellenséges eseményként értelmezte, lényegében minden utódállamban és minden korszakban. A regionális közösségképzés egyik legnyilvánvalóbb akadálya az anyanyelvi kommunikációs színterek korlátozott száma és szerepe volt, és részben az az 1990 utáni korszakban is. Az anyanyelvhasználatnak a nyilvános, hivatalos és oktatási színterekről való kitiltása, korlátozása vagy diszkriminálása, stigmatizálása a közösségi kommunikáció sorvasztását eredményezi, amely nem járt gépiesen a többségi államnyelvi kommunikációnak a kisebbségek körében való elterjedésével. A kimenet inkább az elzárkózó válasz volt a kisebbségi csoportok részéről, amely egyébként nem csupán a magyar (és más) kisebbségek életlehetőségeit szűkítette, hanem a teljes állami és társadalmi rendszer működési folyamatát fékezte. Ez ugyan a kommunista diktatúrában kevésbé számított jelentős tényezőnek, de káros hatásai az 1990 utáni korszakban is megmutatkoznak (például a többségi államnyelv kisebbségi ismeretének nem kellő mértékben, a többségi államnyelv iskolai oktatásának módszertani kudarcaiban,⁷ az anyanyelv-domináns kétnyelvűség elterjedésének nehézségeiben).

A kommunikációs hálózat szétrombolása és a szétszakítottság sok évtizedes fenntartása fokozta a migrációt. Az elvándorlás a kisebbségi régiókból jelentős mértékben az anyaország felé irányult. A migrációnak különböző változatai és hullámai valósultak meg. A két világháborút követően magyar nemzetiségűek nagy tömegben menekültek az újonnan kijelölt magyar államhatárok közé, vagy tömegeket kényszerítettek elköltözésre (például magyarokat Csehszlovákia felvidéki területeiről, németeket Magyarországról).⁸ Más időszakokban, főképp az 1940-es évek végétől után az átköltözéseket szigorúan tiltották és büntették a szocialista országok. Ugyanakkor egyes esetekben a nagyszámú kivándorlást állami programként hajtották végre (például így távozott a német és zsidó kisebbség jelentékeny része Romániából az 1960-as, 70-es években).

A nyelvközösség szétszakítottsága és kivált az elzártság törést hozott a nemzeti kötődés meglétében és mértékében. A nemzeti, kulturális és nyelvi központokkal való kapcsolat meggyengülése vagy teljes hiánya, valamint a többségi állami el-

⁷ Ehhez vö. többek között Bartha Nádor–Péntek (szerk.) 2011; Vančo–Kozmács (szerk.) 2015; lásd a *Magyar Nyelvőr* 2017. 3. (ősz) számának tematikus tanulmányait: főképp Beregszászi–Cserniczkó 2017, Vančo 2017 dolgozatát további szakirodalommal.

⁸ Vö. Romsics 2001.

nyomás a kisebbségi személyek és csoportok nemzeti azonosságtudatának vagy a gyengülését, vagy a kényszerű egyszerűsödését (a pusztá hovatartozás kijelentését) eredményezte.

A nyelv iránti attitűdökben szintén jelentős változások következtek be az 1990 előtti évtizedekben. Egyrészt fölerősödött a saját anyanyelvváltozathoz való ragaszkodás, mert az anyanyelven (anyanyelvjárásban) való megszólalás a maga természetességén túl jelképes identitásjelöléssé is vált, amely az esetek jó részében szembe került a többségi államhatalom politikai és társadalmi szándékaival és elnyomó hatalmi gépezetével, a többségi nacionalizmusokkal. Másrészt ellenkező előjellel az anyanyelv és anyanyelvjárás iránti elkötelezettség elbizonytalanodott, a megszakított kapcsolatok és az anyaországi központból érkező, a nyelvjárásokat, sőt idővel a kontaktushatásokat érintő bíráló tekintélyi álláspontok miatt. Ez az összetett kulturális, szociálpszichológiai folyamat eredményezte a regionális identitások megfogalmazását és megerősödését más az 1980-as évektől kezdve.⁹

Az asszimiláció különböző fajtái ebben a közegben nyilvánvalóan megjelentek. A kikényszerített kétnyelvűség a tömbmagyarság régióiban is eredményezett eróziót, a szórványokban, a peremterületeken ennek a hatása még erősebbnek bizonyult. Az államnyelvi oktatás erőltetése, a nyelvi jogok általában nagyfokú vagy teljes korlátozása, a munkavállalás és megélhetés államnyelvhez kötése, a vegyes házasságok számának növekedése az asszimilációt és a magyar nyelvvesztést növelte és növeli ma is.

A nyelvi rendszerben a külső régiók elkülönítése és az államnyelvi hatás miatt különfejlődés történt az elmúlt évszázadban. Ez a különfejlődés nem túl jelentékeny, de létező folyomány. A magyar nyelv nem lett több központú¹⁰ (mint amilyen például az angol vagy a német), de az egyes külső régiók a többitől eltérő nyelvi sajátosságokat mutatnak.¹¹ A 21. század elejére a Kárpát-medencei magyar kisebbségek kétnyelvűek, a kétnyelvűség különböző fokán állnak. A kényszerű kétnyelvűség, külső régióként eltérő többségi államnyelvi párral régióként részben azonos, részben más nyelvi hatásokat eredményezett a nyelvi kontaktusok, a kódváltások, a nyelvi hiány, a túlteljesítés, az interferencia, kölcsönzés rendszerében.

A különfejlődés jeleként mutatkoznak a szókészletbeli változások eltérései, a hivatalos nyelvhasználatban a meglévő szókészletbeli elemeknek az államnyelvből történő újbóli és eltérő lefordítása, az újítások lassabb terjedése vagy eltérő megoldása (például a magyarországi *bankautomata* vagy *ATM* a horvátországi, muravidéki vagy örvidéki magyar nyelvhasználatban *bankomát*; az indításgátló a Felvidéken *imobilizér*). Idetartozik egyes regiszterek, például a hivatalos nyelv, az ügyintézés

⁹ Vö. Györi Szabó 2006; Csernicskó 1998: 23–48; Göncz 1999: 33–48; Lanstyák 2000: 41–77; Szépfalusi et al. 2012: 107–116; Fancsaly et al. 2016: 91–119.

¹⁰ Lanstyák (1995) feltételezése nem igazolódott, jóslata nem következett be.

¹¹ Lásd Kontra 2006.

nyelve,¹² a szaknyelvek egyedüli államnyelvi használati lehetősége, kényszere, a személynevek, földrajzi nevek államnyelvi átalakítása vagy kicserélése.

A különfejlődés lehetne belső magyar regionális különbség is, ennek megvoltak az alapjai, de nem tisztán az, mert többségi államnyelvi hatások erősen közrejátszanak. A különfejlődés az ezredfordulóra regionális közösségi önazonosság kialakulását eredményezte, nemcsak nyelvi, hanem kulturális, gazdasági és politikai tekintetben is. A szétdaraboltság minden fejleménye és hatása ellenére a magyar nyelvközösség az 1920 és 1990 közötti történeti korszakban nem tagolódott szét tragikus mértékben, mind a nyelvközösség, mind a magyar nyelv megőrizte lényegi egységét a sokféleségben.

4. A HATÁRTALANÍTÁS

Az 1990 körül bekövetkező rendszerváltás az előzőekben vázolt helyzetben érte a magyar nyelvközösséget a kommunikációs hálózat szétdaraboltsága tekintetében. A határtalanítás (detrianonizáció) – ahogy ez fentebb meg lett fogalmazva – az 1920-ban meghúzott trianoni határok szellemi, nyelvi, lelki meghaladásának programja, amely az 1990 utáni politikai változások következtében vált lehetővé.

A határtalanítás hosszú folyamat, amelynek egy összetevője a magyar nyelvközösség egyesítésének tudatos tétele, tudatos, kulturális és tudományos segítése. A határtalanítás programjának gyakorlati összetevői mellett bőséggel vannak tágabb, elméleti, művelődési összefüggései is. Ezeket az előzményeket és következményeket szintén érdemes számba venni, a velük kapcsolatos kérdéseket föltenni, hogy a magyar nyelvközösség alakulásának közelmúltját és jövőbeli kilátásait jobban megismerhessük.

Kettős feltételezésből lehet kiindulni. Egyrésztől látni kell, hogy általában a nyelv és a magyar nyelv fogalma a közelmúlt történeti változásai miatt átalakult az azt beszélők ismeretében. Másrészt a nyelvközösség, így a magyar nyelvközösség kategóriája – részben a nyelvvel, részben a nemzettel való viszonyításában – szintén újabb értelmezéseket kapott. Érdemes a nyelv státusának változásait kezdőpontként venni. A magyar nyelv a korábbi, egyetlen zárt normában felülről rögzített kifejezőeszköz elve helyett az ezredfordulóra általában a sokféle változatban hálózatosan működő, a megismerésben alapvető szerepet játszó tudásként és önazonosításként jelenik meg. Ezt a belátást különösen erősítette a detrianonizáció alulról beinduló folyamata, melynek során az elszakított részek nyelvi tekintetben korábban nem remélt módon újraegyesültek, abban az értelemben, hogy a Magyarországgal szomszédos államokban élő kisebbségi és az anyaországi magyarok a legkülönbözőbb mindennapi

¹² Ehhez lásd Szabómihály Gizella *A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban* című fejezetét kötetünkben.

helyzetekben természetes módon magyarul kommunikálnak egymással, különösebb metanyelvi, metakommunikációs reflexió nélkül. Azaz: egy nyelvközösséghez tartozónak tekintik egymást spontánul, más státusbeli különbségektől függetlenül.

A számos megfogalmazható fölvetésből itt elsőként a nyelv leírásának két szempontját szükséges vázolni, a határtalanítás szükségességének és módszertanának jobb megértése érdekében. Majd a régiók határtalanítását a jelzett változások viszonyában érdemes szemlélni.

4.1. A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG

A modernizált, összetett művelődésű közösségek, így a magyarországi társadalom vagy a teljes magyar nyelvközösség nyelve számos változatból tevődik össze. A változatosság történeti folyamatok eredménye, ám korántsem pusztán társadalmi különbségekből ered. A nyelv önmagában hordozza önmaga változatosságának lehetőségét. Ennek alapja az a jellemző, amely lehetővé teszi, hogy egy-egy kifejezendő dolgot, viszonyt, folyamatot többféleképpen ki lehet nyelvileg fejezni, pontosabban többféle módon meg lehet konstruálni valamely dolog, viszony, folyamat nyelvi kifejezésének a szemantikai és szintaktikai szerkezetét (valamely tagmondatban).¹³

A nyelvi változatosság egyik hagyományos megragadási formája a nyelvváltozatok elkülönítése. E kérdéskör óriási szakirodalmára itt csupán utalni lehet. Annyit szükséges megjegyezni, hogy a nyelvváltozat meghatározott nyelvi kifejezések gyakori és jellegzetes együttállásaként értelmezhető. Az így értett nyelvváltozatok a mai magyar művelődésben nem kizárólag egy vagy több beszélőközösség mindennapi nyelveként funkcionálnak, hanem közvetlen fogalmi és szociális jelentést kapnak. Például csoportok, kisebb közösségek vagy személyek önazonosságának fenntartói-va és jelzőivé válnak, más nyelvváltozatokkal való viszonyukban.

A nyelvi változatosság változatokban megjelenő rendszerét a nyelvtudomány hosszabb ideje különböző módokon írja le. Jellegzetes modellálási eljárás:

- a hierarchia (amelyben az irodalmi nyelv vagy standard a többi fölé rendelődik),
- a mozaik (amelyben többé-kevésbé összefüggő, egymás mellé helyezett változatok találhatók),
- a hálózat (amelyben az egyes változatok összefüggnek egymással).

Elméleti és módszertani megfontolások alapján a hálózatmodell tűnik ma a legtermékenyebb leírásnak. A hálózatban¹⁴ az egyes összetevők (itt a nyelvváltozatok) dinamikusan függnek össze, azaz hatnak egymásra, a mindenkori beszélők nyelvi

¹³ Vö. Croft 2000; Givón 2002; Langacker 1987; Kristiansen–Dirven (eds.) 2008.

¹⁴ Lásd Csermely 2005.

tevékenysége révén, értelmezhetőségük a többi ismeretétől függ. A teljes magyar nyelvi világot a maga dinamikájában az egyes magyar anyanyelvű személyek és csoportok nem láthatják át, annak egy részét viszont aktívan éltetik, fenntartják. Az így működő kisebb hálózatok átfedései adják ki a teljes magyar nyelvet közösségi működésében. A hálózat középpontja nem állandó, személy vagy csoport nézőpontjától függ. Emellett a hálózatmodell tartalmaz egyéb, itt lényeges fölismeréseket: nincs éles határa a rendszerszerűen felfogott nyelvnek, a nyelvközösségnek és a nyelvterületnek. A határtalanítás nem egy homogén, hanem természetesen változatos nyelvközösségekben történik meg, ezért a hálózatmodell megfelelőnek tűnik ennek tervezésére.

4.2. A NYELV ÉRTELMEZÉSE A HATÁRTALANÍTÁS SZEMPONTJÁBÓL

A határtalanítás másik megkerülhetetlen szempontja a nyelv fogalma. Nem beszélhetünk a nyelvről, ha nem jelöljük ki azt a nézőpontot, ahonnan ez a beszéd megfogalmazódik. Ismeretes, hogy a nyelvet az elmúlt évszázad során több jellegzetes nyelvelmélet különféleképpen írta le. A határtalanítás szempontjából az adja a legjobb fogódzót, amely a mindenkori beszélők kommunikációs szempontjait figyelembe veszi. A beszélői tudás és gyakorlat alapja a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat együttes ismerete, az a körülmény, hogy az anyanyelvi tudás része a használat, a használat sémái be vannak építve a rendszerbe a beszélő számára. A kortárs nyelvtudomány a funkcionális nyelvészet belátásaival képes az itt tárgyalandó változatosság és határtalanítás viszonyát megragadni. A funkcionális nyelvészet számos, összetartó iránya a nyelvet tudásként szemléli, a nyelv központi funkciójának a jelentések hozzáférhetővé tételét tekinti, mindig meghatározott beszédhelyzetben, élőnyelvi tevékenység részeként. A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők:¹⁵

- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban.

A legtágabb környezet maga a beszélők által létrehozott beszédhelyzet, amelyben a beszélőtársak saját szándékaik és elvárásaik szerint járnak el, a közösségi orientáló

¹⁵ Vö. Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008.

mintákat (sémákat) követve, közösségi érvényű cselekvésként. A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv nem csupán egyetemes, hanem kultúra- és nyelvspecifikus is, valamint jellemző rá a változékonyság és a változatosság, az ezekből összeálló dinamikus egység.¹⁶

A határtalanítás műveleteiben a fentieknek megfelelően az anyaországi és a külső régióbeli regionális közösségek nyelvhasználatát azok kulturális, politikai és kontaktológiai tényezőinek figyelembevételével lehet és kell szemlélni. Vagyis ezeket a viszonylagosan önálló közösségeket és nyelvváltozatokat saját funkcionális környezetükben lehet értelmezni és leírni, valamint ebből a többszörös perspektívájú nézőpontból szemlélni az azonosságokat és a különbségeket. És mindezek ismeretében lehet egyrészt a megismert nyelvi tényeket egymás mellé helyezni, összehasonlítani, illetve nyelvi tervezési tevékenységgel egymáshoz közelíteni, ott, ahol az szükséges.

4.3. A MAGYAR NYELVI RÉGIÓK HATÁRTALANÍTÁSA

A határtalanítás folyamatában jelentős tényező a nyelvről való tudás megváltozása. A korábbi zártabb és hierarchikusabb ismeretek helyébe általában is nyelvi típusokról való tudás lépett, amely legalább részben a prototípuselven¹⁷ alapul (amely szerint a kategóriákba sorolás fokozat kérdése, a példányok családi hasonlóság alapján kerülnek be egy kategóriába, a kategóriák határai nem élesek). Ennek megfelelően a nyelvi változatosságról és a nyelvváltozatokról való tudás típushatásokra és egyúttal a közvetlen tapasztalatra épül. Fontos szerepet játszik a viszonyítás és összehasonlítás (általában nem vagy alig tudatosan), valamint a nagyobb reflektáltság. A nyelvvel kapcsolatos tapasztalati tér¹⁸ (a nyelvi tapasztalatok összessége személyes és közösségi történetiségben), valamint az elváráshorizont (a nyelvi produkciókkal kapcsolatos elvárások személyes és közösségi rendszere) tagolt, változataiban egymáshoz viszonyítva működik, és folyamatosan változik.

Mindez természetesen része, alkotója a kultúra újfajta gyakorlatának, amelyben a folyamatos létrehozás, összehasonlítás művelete játszik kiemelkedő szerepet. Ezáltal a nyelvközösség részeként az egyén, a személy, illetve a kisebb közösség (a beszélőközösség) nézőpontjai érvényesülnek. A közös és eltérő művelődési ismeretek hálózatában a nyelv, a nyelvváltozat, az ismert nyelvváltozatok (a vernakuláris mellett is) az elsődleges kommunikációs funkciókon kívül az önazonosság és önazonosítás, az önreflexió és az önlétrehozás bizonyul jelentős tényezőnek.

Ez a folyamat összetetten történik az ezredforduló utáni magyar (nyelvi) gyakorlatban, valamint a tervezett, tudatos társadalmi cselekvésekben. A folyamat sok-

¹⁶ Vö. Givón 2001, 2002; Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2005.

¹⁷ Lásd Rosch 1978; Eysenck-Keane 1997: 280–287.

¹⁸ Vö. Koselleck 2003: 401–430.

irányú: részben integratív (a változatosság a spontán gyakorlatban kijelöli önmaga határait), részben szétbontó, szétágazó (a személyes és csoportidentitással, illetve a tudatos szétkülönbözéssel, például a nemzet dekonstrukciós kísérleteiben).

A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mesterségesen, politikai alapon létrehozott régióit korábban minden lehetséges eszközzel elszigetelték egymástól az 1920-ban létrejött utódállamok. Az elszigeteltség 1990 után főképp ismét politikai és kulturális okok miatt erőteljesen csökkent. A csökkenésben az államhatárok valószínű átjárhatóságának javulása mellett kiemelkedő fontosságú az Európai Unió egyik alapelve az információ, a tőke és a munkaerő szabad mozgásáról, a globalizáció és az elektronikus kommunikáció megvalósulása. E külső folyamathoz nagyban hozzájárultak azok a látszólag csupán műszaki, távközlési újítások (főképp a számítógép és az internet), amelyek sok szempontból valóban semmisnek tekintik a politikai államhatárokat. Ez az átalakulás egyszerre gerjeszti és elvégzi a művelődési formák főntebb jelzett módosulásait, a kisebb egységekből fölépülő hálózatok működését. A határtalanításnak ez ad művelődési lehetőséget, immár egy új közegben, nem pusztán a régiót visszaállítva, hanem új minőséget létrehozva.

A határtalanítást, a magyar nyelvközösség hálózatának újralétesítését számtalan politikai, gazdasági és kulturális intézmény (helyi, regionális és országos) segítette és segíti. Külön említendőek az egyházak: miközben a protestáns felekezetek anyanyelvi hitéletükkel fenntartói voltak az anyanyelvi létezésnek a legnehezebb időkben is, a római katolikus egyház a nem latin nyelvű szertartást a mindenkorai állam és kevésbé az adott közösség anyanyelvéhez igazította és rendeli ma is, óhatatlanul a domináns államnyelvi politikákat segítve. A határtalanítás folyamata államonként eltérő mértékű, de domináns államnyelvi részről határozottan érvényesülő, asszimilációra készítő vagy kényszerítő közegben történik.

A határtalanítás nem függetleníthető a nemzet kortárs értelmezéseitől.¹⁹ Erről röviden itt az állapítható meg, hogy a nemzet mint közösség hasonlóképpen nem hierarchikus és nem mozaikos, hanem hálózatszerű képződmény, jóllehet dinamikus szerkezete nem egyezik meg teljesen a nyelvi és a nyelvet beszélő közösségi hálózattal. A mai magyar nemzet különböző csoportjai eltérően értelmezik és értékelik a magyar nyelv művelődési szerepeit, lehetőségeit és teljesítményét. Ebből a kölcsönhatásból eredően nyelv és nemzet viszonya mindig tartalmaz valamennyi normatív összetevőt, mind befelé irányulva, mind pedig kifelé, például a regionális és a globalizációs hatásokkal részben szemben és részben elfogadóan. A határtalanítás az újkor történeti jellemzői és a művelődési, nyelvi hálózatjelleg körülményei között egyszerre illeszkedik annak nemzetegyesítő és globalizációs irányába. Hiszen globalizációs eszközökkel és közegben megy végbe, jórészt modernizált nemzeti politikai és művelődési célokból.

¹⁹ A nemzet és a nyelvközösség viszonyának elemzésére lásd Gyáni Gábor *Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya. Történeti megközelítés* című fejezetét a jelen kötetben.

5. A HATÁRTALANÍTÁS VÁLTOZATAI

A határtalanítás folyamatában a nyelvtudomány a fent vázolt kommunikációs és leíró tudományos közegben a már említett Koselleck-féle kettős fogalomból²⁰ indulhat ki. A tapasztalati tér lehet pillanatnyi és reflektálatlan, de lehet reflektált, történeti vonatkozású, összehasonlító, magában a praxisban is. Ez adja a továbblépés mindenkori alapját. Az elváráshorizont mindig a tapasztalati térből ered, s szintén lehet spontán vagy reflektált. Minden változatában a hagyományban (a dinamikus hagyománymondásban) áll, de azt újraértelmezve a jövőre irányul, legyen az a következő pillanat egy nyelvi interakcióban vagy a közeljövő egy nyelvközösség történetében. A jövőre tekintés általában tervezéssel kezdődik. A határtalanításnak e ponton mutatkozik meg a gyakorlati oldala. A gyakorlati határtalanítást két szinten lehet megvalósítani.

1. Tág értelemben a határtalanítás a nemzetegyesítés részeként a nyelvi és művelődési hálózatok újraegyesítése, újraalakítása vagy létrehozása, a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek közötti hálózati kapcsolatok regenerálódásának, kiépülésének elősegítése.
2. Szűk értelemben a nyelvi határtalanítás nyelvtudományi leíró tevékenység, egyúttal pedig nyelvi tervezési tevékenység. Ennek mai legnyilvánvalóbb formája a külső régiók és az anyaország szókincsének egyesítése (nem egységesítése), azaz közös és reflektált tudás részévé tétele, mind leíró, mind nyelvtervezési munkákkal: „azokat a nyelvészeti – jelenleg lexikológiai, lexikográfiai, korpusznyelvészeti és névtani – munkákat jelenti, melyek célja az, hogy az újonnan készülő vagy már átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, vagyis ezek a kiadványok ne csak a magyarországi magyar nyelvet ismertessék, hanem az egyetemes magyar nyelvet, mely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is”.²¹ Ezt a tevékenységet elsősorban a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat²² végzi a határon túli magyar nyelvi irodák, tanszékek és más kutatóhelyek együttműködésével, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. A határtalanításnak e munkálatai kivételesen nagy erőfeszítésekkel kezdődtek, és rendkívül jelentős eredményeket mutatnak fel már az első két évtizedben is.

²⁰ Vö. Koselleck 2003: 401–430.

²¹ Vö. Lanstyák–Benő–Juhász 2010; Péntek 2004.

²² A Termini működésére vö. Benő–Péntek (szerk.) 2011, valamint lásd honlapjukat: <http://ht.nytud.hu/>.

E ponton az első lépés a kölcsönös megértés feltételeinek a létrehozása: például a határon túli régiók többségi államnyelvből lefordított kifejezéseinek és neveinek az azonosítása alaki és jelentésbeli szempontból egyaránt. Amennyiben szükséges, ezt követheti a egyezményes elsődleges változat kiválasztása vagy megerősítése. E műveletek önmagukon túlmutatnak, hiszen nem csupán gyűjtésről, feltárásról és bemutatásról van szó, hanem a szavak különböző régiók és csoportok közötti funkcionális mozgásáról, a Kárpát-medencei magyar anyanyelvűek közötti nyelvi dinamikának a helyreállításáról, erősítéséről. A folyamat bizonytalán túllép a szókészlet határain, mind a gyakorlatban, mind a tudományos leírásban, nyelvi tervezésben.

A határtalanítás a fentieknek megfelelően elsőként az *Értelmező kéziszótár* 2003. évi kiadásában valósult meg, amely szótár határon túli magyar szókészleti elemeket közölt a Termini által szervezett gyűjtés alapján.²³ Hasonló elméleti és módszertani eljárás eredménye az Osiris-féle *Idegen szavak szótára*, amely szintén a Termini lexikológiai és lexikográfiai tevékenysége nyomán illesztette be határon túli szóanyagot a rendszerbe.²⁴ A határtalanítás kiemelkedően jelentős felülete a Magyar Nemzeti Szövegtár, az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott nyelvészeti korpusz, amely határon túli anyagot is tartalmaz.²⁵

A határtalanítás ekképp egyrészt leíró tevékenység, amely a különböző régiók homológ nyelvi anyagát a leírásban és a bemutatásban egyesíti, vagyis a tudományos bemutatásban is együttesen demonstrálja azt, ami hálózatosan összetartozik a tényleges nyelvi tevékenységben és kommunikációs hálózatban.²⁶ Ennek az egyesítő tevékenységnek a jelentősége a köznévi és tulajdonnévi szókészleti tartományokban nem hangsúlyozható kellő nyomatékkal, mert a szétfejlődés ellen hat. A határtalanítás emellett nyelvi tervező folyamat is, amennyiben elősegíti, javaslatokat tesz a terminológia, általában a szó- és névhasználat egységesítésére ott, ahol ez szükséges.²⁷ Ennek a folyamatnak a nehézségeit fokozza a tudomány nyelvének mindinkább angolra váltása, ezzel összefüggésben a magyar szakfolyóiratok számának csökkenése, a magyar szakterminológia általános sorvadása. A magyar nyelvközösség hatékony nyelvi tevékenységének fenntartásához és versenyképességének fejlesztéséhez ezek a konvergáló tendenciák szükségesek, miközben a nyelvi innováció szabad terét meghagyják. Egyúttal a nyelvtudományi határtalanítás segíti a magyar nyelvközösség 1990 utáni újraegyesülésének spontán folyamatát.

²³ Vö. Pusztai (szerk.) 2003.

²⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2007.

²⁵ Vö. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

²⁶ Erre lásd részletesen Benő-Péntek (szerk.) 2011

²⁷ Ehhez lásd Szabó Mihály Gizella *A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban* című fejezetét a jelen kötetben.

6. ÖSSZEGZÉS

A változataiban hálózatszerűen működő magyar nyelv és nyelvközösség a határtalanítás folyamatában egyrészt egységesítő, másrészt viszont a sokféleséget növelő irányokat vesz. Hozzájárul a nemzet fogalmának újraértelmezéséhez és újraalkotásához, ám ezt részben a globlizáció eszközeivel és módszereivel teszi. További kutatások tárgya, hogy a magyar nyelv a világleképezés specifikusságát mennyire képes fönntartani a határtalanítás folyamatában, és milyen közösség- és nemzetfogalom kialakulásához járulhat hozzá.

IRODALOM

- Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.) 2011. *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely, Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2017. Kidobott pénz vagy megtérülő befektetés? Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban. *Magyar Nyelvőr* 141 (3): 292–309.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje. Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?* Budapest: Vince Kiadó.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében I. Szerk. Kontra Miklós. Budapest: Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében V. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Eszék: Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyáni Gábor 2003. *Posztmodern kánon*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Győri Szabó Róbert 2006. *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 549–594.
- Kósa László – Filep Antal 1983. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikájához*. Budapest: Atlantisz.
- Kristiansen, Gitte – Dirven, René (eds.) 2008. *Cognitive Sociolinguistics. Language Variation, Cultural Models, Social Systems*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* 119 (3): 213–236.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében III. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2006. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutatás* 1: 60–73.
- Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A Termini mint magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21 (3): 37–58.
- Péntek János 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. A Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány* 7: 724–726.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác 2007. *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of Categorization. In Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Szépfolusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében IV. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Alsóőr, Lendva: Osiris Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 3: 166–173.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvészet: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. A magyar nyelv kézikönyvtára 2. Budapest: Osiris.
- Vančo Ildikó 2017. A szlovák nyelv tanítása szlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban. Általános helyzetkép. *Magyar Nyelvőr* 141 (3): 272–291.
- Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.) 2015. *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.